

7. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст. – Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. // Укладач: П.Кулаковський. – Остріг-Варшава-Москва, 1999.
8. Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзиковського // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К., 1996.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
10. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648 – 1657 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24 – 25 жовтня 1995. – К., 1996.
11. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упор.), В.Смолій та інші.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
12. Флоря Б. Богдан Хмельницький і «турецька протекція» // Київська старовина. – 2001.
13. Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К. – Нью-Йорк: НТШ у США, Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.

Ю.С. Степанчук

НАРОЩУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УКРАЇНИ

Зазначена у назві статті проблема є особливо актуальною з огляду на складний і неоднозначний характер українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст. Тому автор поставив собі за мету з'ясувати особливості нарощування військової присутності на території Гетьманщини, яка служила фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

Цінний внесок у вивчення цієї проблеми здійснили А.Бувлінський, В.Горобець, З.Когут, Л.Мельник, І.Стороженко, О.Сокирко [1] та ін.

За умовами Переяславського договору 1654 р. царський уряд не повинен був розташовувати свої збройні сили в Україні, як і не мав втручатися у місцеві справи Гетьманщини. Однак, у ході подальших перемовин, не чекаючи з боку Москви жодної загрози козацькому суверенітету, Б.Хмельницький погоджується щоб у Києві перебувало царське представництво у формі військової залоги на чолі із воєводою: «...щоб всі окресні государі знали їх підданство під високу руку їх царської величності, що в стародавній столиці великих князів російських воєводи царської величності» [2, с. 309]. Вже 23 лютого 1654 р. до Києва прибули перші російські воєводи Ф.Куракін і Ф.Волконський з двотисячним військом. Російські війська спочатку зупинилися на Подолі, але незабаром збудували нову фортецю на Старому місті, біля Золотих воріт – з вежами, острогом, ровами і мостами. Перші російські воєводи у Києві мали виконувати лише представницьку роль, як постійне російське посольство в Україні [2, с. 309]. Але, усе змінилось до навпаки. Постійно втручаючись у суспільно-політичні справи України, Москва намагалася збільшити кількість свого військового гарнізону у Києві, а його утримання перекласти на плечі гетьманської адміністрації. Через недовгий час царський представник окольничий Ф.Ртіщев висловив незадоволення свого уряду тим, що тритисячний російський гарнізон Києві живе виключно коштом царської скарбниці, ратним людям не відведено місця під двори, і заявив, що необхідно «гетьману тим... ратним людям давати стацію, вибираючи з повіту, тому що вони живуть для оберігання їх же черкаських міст» [3, с. 3].

Через декілька місяців перебування воєвод у Києві, Москва почала вимагати здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися одягом польського покрю, а простолюду – одягом з дорогого імпортного сукна та чоботами-сап'янцями, заборонити викурювання та вживання тютюну. Все це викликало велике обурення серед українського населення [4, с. 100].

Подальшою політикою Москви було якнайшвидше розміщення своїх військових залог у всіх великих містах України. Цю позицію царський уряд активно відстоював під час підписання «Березневих статей», коли у Москві гетьманські послани С.Зарудний і П.Тетеря погодилися на те, щоб царські воєводи були в Києві, Чернігові та інших великих полкових містах Гетьманщини.

Джерела повідомляють про негативне ставлення більшості козацької старшини до перебування московських військ на території України. Ще більше обурювали старшину факти

втручання московських урядовців у внутрішнє життя козацької держави, зокрема, безупинні спроби заволодіти системою сплати податків та забезпечити їх надходження до Москви [2, с. 309]. На переговорах 10 червня 1654 р. стосовно вимог російської сторони про перебування царських воєвод в українських містах і надходження з України податків до Москви гетьман заявив Ф.Бутурліну, що «...судді де Самійлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб російська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині велів бути своєї царської величності воєводам» [5, с. 27].

Виявляється, що підписавши «Березневі статті» на дуже вигідних для Москви умовах генеральний суддя С.Зарудний та переяславський полковник П.Тетеря, використавши своє становище, виклопотали у царя для себе право на володіння окремими містами та селами, до того ж й інші члени посольства були нагороджені українськими землями та дорогими дарунками. З цього часу, прохання на ім'я царя у формі «чолобитних» почали надходити від окремих представників козацької старшини. Царський уряд почав щедро роздавати землі, до яких не мав найменшого відношення.

На жаль, Москва і надалі вдало використовуватиме у своїх цілях меркантильну схильність окремих старшин, не шкодуючи для останніх маєтків, земель, чинів, посад тощо. Наприклад при підписанні 1665 р. договірних умов між московським урядом і лівобережною козацькою старшиною на чолі з гетьманом І.Брюховецьким, останній «домігся» чину боярина, а члени його посольства в Москві (500 старшин) були пожалувані у дворяни [6, с. 247].

Важке дипломатичне протистояння між гетьманським та царським урядами стосовно запровадження воєводського управління в українських містах та збільшення у них московських військ, тривало до смерті Б.Хмельницького. Так, наприкінці 1654 р. до Б.Хмельницького прибуло посольство А.Матвеева та Ф.Порошина, яке мало домогатися від нього згоди на запровадження воєводського управління й створення 10 солдатських полків (по 1 тис. вояків) під керівництвом російських офіцерів [7, с. 25]. Через місяць Московський уряд подав на розгляд Б.Хмельницькому проект про запровадження в Україні регулярного війська подібного до солдатських полків, котрі вже існували в Московській державі. Зокрема, в проекті йшлося: «Великий государь, его царское величество, велел тебе гетману говорить, чтоб устроить для обереганья от приходу польского короля и от крымского хана ратных людей тысяч с 10, а чтоб их собрать, кроме тех, которые в леестре написаны и научить бы салдацкому строю; а для наученья на время покамест салдацкому строю научатца, и царское величество изволит прислать полковников и полуполковников и маеоров и капитанов и всяких урядников салдацкого строю. А как того салдацкого строю научатца, и в те поры царское величество укажет быти в полковниках и во всяких урядниках ис тех, которые тому салдацкому ученью будут навичны» [8, с. 302].

Військовослужбовцям планувалося «давати корм против салдат на месяц по 5 золотых польских, из скарбы, которые збираютца в Запорожских городех... И быть бы тем салдацким полком на городех, где чае приходу от польских и от крымских людей, покамест милостивый Бог успокоит миром» [8, с. 302].

Обговорення проекту співпало із плануванням кампанії 1655 р., у якій, на думку дослідника О.Сокирка, московський уряд мав таємні наміри щодо усунення Хмельницького від керівництва військом. Царський посланець А.Матвеев заявляв Б.Хмельницькому, що «будет ты гетман для своих частых походов занемог», провід над московсько-українським військом буде передано воєводі В.Шереметеву [9, с. 296].

Навесні 1656 р. царський уряд намагається встановити повний контроль за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Так, у посольському наказі Л.Лопухіна, датованому квітнем 1656 р., знову йшлося про введення воєводської форми правління в козацькій Україні: «...без воєвод в черкаских городах быть непригоже...», причому це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а і представники царської адміністрації, наділені певними розпорядчими функціями щодо місцевого некозацького населення. Наміри уряду Олексія Михайловича посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила й нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви наприкінці квітня 1656 р. [5, с. 20].

Коли царський уряд переконався, що українці «проковтнули» нанесену їм образу у ході Віленського перемир'я і не виявили ніякого опору, призначення воєвод в українські міста відбувалося без згоди на те хворого гетьмана та його адміністрації. Так, 3-4 квітня 1657 року вийшли царські укази про призначення воєводами у Білу Церкву – Г.Сафонова, Корсунь – О.Болтіна, Ніжин – С.Бутикова, Полтаву – стольника О.Чиркова, Чернігів – стольника

А.Дашкова, Миргород – Н.Поленова, а боярина В.Шереметева – головою нової московської адміністрації в Україні [10, с. 175]. Київському воєводі А.Бутурліну відсилається наказ про виділення 600 солдат для корсунського та білоцерківського воєвод. Наприкінці квітня виходить аналогічне розпорядження про виділення 1000 солдат з числа новонабраних в Белгородському полку на службу в Ніжин, Миргород, Чернігів і Полтаву [10, с. 175].

З цього часу царські довірені особи ревно подавали московському керівництву розширену інформацію про настрої серед українського суспільства. У середині 1657 р. у Москві знали про твердість у намірах українського уряду відстоювати власний суверенітет та водночас – про зростання соціального невдоволення в Україні, що міщани і селяни, як інформували агенти, незадоволені гетьманським правлінням і хотіли б мати у себе царських воєвод [3, с. 3].

Смерть Хмельницького Москва у повній мірі використала для зміцнення своїх позицій в Україні. Ще у середині лютого 1657 р., одержавши інформацію про хворобу гетьмана, уряд Олексія Михайловича доручив стольнику В.Кікіну, будучи в Україні, «... провідувати, кого Військом Запорозьким хочуть вибирати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря І.Виговського, чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом» [5, с. 27].

Доки булава знаходилась у руках Богдана, зауважує дослідник В.Степанков, російська еліта, нашттовуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці тощо [7, с. 26].

Дізнавшись про смерть Б.Хмельницького, цар Олексій Михайлович наказав «бути на своїй государевій службі в черкаських містах з товаришами ратними, з кінними і пішими людьми» одному з найсановитіших та заслужених придворних, боярину й наміснику казанському, князю О.Трубецькому [3, с. 4]. До того ж, з тридцятитисячним військом в Україну вирушив князь Г.Ромадановський. Він перебував на Лівобережжі в районі Переяслава, Чорнух та Пирятин до початку лютого 1658 р. [3, с. 6].

У другій половині 1657 р., на фоні виборчих перипетій та внутрішньої нестабільності, в Україну прибувають з Москви численні посольства та кур'єри, які в ході переговорів з новим українським урядом порушують такі питання, як: надходження українських прибутків до царської скарбниці, виплата грошового утримання козацькому війську, розміщення московських ратних людей на чолі з воєводами у «знатних» українських містах та надання їм права втручатися в українське судочинство, передача білоруського міста Старий Бихів під зверхність Москви тощо [11, с. 25].

Сподіваючись на підтримку у внутрішній боротьбі із внутрішньою опозицією, гетьман І.Виговський став перед Москвою на шлях запобігливо-поспішних поступок. Так, у лютому 1658 р. під час зустрічі на Корсунській раді з воєводою Б.Хитровим він погодився на прибуття воєвод до Чернігова, Переяслава та Ніжина й передачу їм адміністративної влади, а також на включення до складу Росії Бихова і Чаусів. А після березневої старшинської ради направив до Москви посольство Г.Лесницького з низкою прохань: вплинути на позицію М.Пушкаря; направити «доброго дворянина» на Запорожжя з грамотою, щоб «бунтівників і свавільників приборкати»; надіслати воєвод до «знатних міст»; прислати комісарів із військовими підрозділами для складання козацького реєстру та перепису міщан, млинів і оренд з метою налагодити збирання податків до московської скарбниці [12, с. 108].

Московський уряд обома руками вхопився за легку і безкровну можливість встановити свій контроль над Гетьманщиною. У травні 1658 р. цар видав розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складання козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р. Окрім цього, всупереч договору 1654 р. Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією до влади новообраного гетьмана І.Виговського, сприяла спалаху братовбивчої війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва, городової і запорозької старшини, духовенства. [7, с. 26]

Щоб російська адміністрація у Києві почувала себе впевненою і захищеною, до Києва з Белгорода прибуває 1000 рейтар на чолі з полковником І.Шепельовим і С.Скорняковим-Писаревим і 1 325 драгун полковника Р.Корсака. Таким чином, чисельність київського гарнізону зросла до 6 075 чол. Про поспішність, з якою Москва нарощувала свою військову присутність у Києві, свідчить заява командирів новоприбулих частин про те, що їхні рейтари і драгуни «не навчені і вчити їх було нікому, тому що вони перед відправкою дані їм незадовго». [10, с. 177] До Чигирини знову почали надходити звістки, що «в інших містах государеві ратні люди ... багатьох людей побивають і всіляке розорення і грабунок чинять» [10, с. 178].

Значну частину української старшини, зазначає історик Л. Мельник, вихованої на поняттях політичної свободи, що панувала в Речі Посполитій стосовно суспільних верхів, аж ніяк не приваблювала царська охлократична держава з її деспотизмом, перспектива обернення козацького лицарства на «холопів царя». Це, зрештою, призвело до укладення Гадяцької угоди, яка передбачала перебудову Речі Посполитої на федерацію трьох держав: Польщі, Литви й Наддніпрянської України – Великого князівства Руського [13, с. 28].

У відповідь про підписання Україною Гадяцької угоди, цар Олексій Михайлович видав грамоту до всього українського народу, в якій оголошував гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не визнавати більше його владу [14, с. 59]. Укладення Гадяцької угоди стало приводом до повного розриву між Гетьманщиною і Московською державою. Царизм, зрозуміло, не бажав втрачати Україну, тому війна між Виговським і Москвою стала неминучою. На початку червня 1659 р. стотисячна московська армія під командуванням князя Трубецького, Пожарського та Ромадановського вирушила в Україну для війни з гетьманом І.Виговським [15, с. 39].

На сьогодні, завдяки сумлінній дослідницькій роботі вітчизняних істориків фактографічна сторона військового протистояння між Україною та Росією, висвітлена добре. Зокрема, досить ґрунтовним у цьому відношенні є дослідження А.Бульвінського «Україно-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ», де автор на основі багатющого джерельного матеріалу детально висвітлює україно-російське військове протистояння за гетьманування І.Виговського. Стаття наповнена досі невідомими історичними фактами стосовно подій як в Україні так і за її межами, зокрема, у Білорусії. У дослідженні гетьман І.Виговський виступає як неугодний об'єкт російської загарбницької політики і як жертва політичного загравання лівобережної старшини із Москвою, що вирішила заслужити у неї прощення [10, с. 218]. Головним здобутком гетьманської політики, на думку дослідника, було те, що під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. У інших своїх наукових повідомленнях А.Бульвінський, детально описуючи події 1657-1659 рр., доводить що Конотопська битва – кульмінаційна подія українсько-московської війни 1658-1659 рр., що могла б змінити хід подальшої історії України [16, с. 142]. Проте, А.Бульвінський, як і переважна більшість сучасних авторів вважає, що І.Виговський не зміг скористатись перемогою під Конотопом.

Оговтавшись після поразки та відновивши свої позиції в Україні, 17 жовтня 1659 року воєвода А.Трубецькой, спираючись на багатотисячну російську армію, що стояла в Україні, домігся скликання козацької ради в Переяславі. Рада (на ній були присутні й російські військові частини) підтвердила обрання Ю.Хмельницького гетьманом. Після чого Ю.Хмельницький під тиском Трубецького підписав з Москвою новий договір, так звані Другі Переяславські статті, які не дозволяли Україні обирати гетьмана без дозволу царя, при чому в них проведено принцип повного підкорення України Москві, а митрополита Київського – Московському патріархові (у договорі 1654 р. про митрополита не було навіть згадки). Згідно з цим договором гетьмани після обрання повинні були їхати на уклін цареві; не мали права вести дипломатичні відносини; Рада не могла без дозволу царя усувати гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначати та звільняти полковників; не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар; козацькі залоги мали вийти з Білорусії. На думку істориків В.Горобця та О.Струкевича, на підставі цього документа Москва приступила до поступового переведення України зі становища васальної, протегованої держави в автономну, самоврядну організацію у складі Росії [11, с. 27].

Як влучно зауважила Н.Полонська-Василенко, що цей сфальсифікований документ став єдиним офіційним текстом так званих «Статей Богдана Хмельницького», і на ньому підписувалися згодом усі гетьмани [15, с. 40].

Протягом другої половини XVII ст. московські військові залоги, які поступово перетворилися на потужні військові гарнізони, що нараховували десятки тисяч чоловік, стали засобом шантажу, надійною опорою царського уряду у справі розпалювання міжстаршинської ворожнечі й нищення інституцій автономії України. Наприклад, 27 червня 1663 у Ніжині московський уряд ініціював скликання «чорної» ради для обрання гетьмана на Лівобережжі. Для її організації було відправлено князя Д.Великогогіна із 8 тис. ратних людей. За сприяння росіян гетьманом було обрано І.Брюховецького. У підсумку, представників опозиції, частину колишніх сподвижників Б.Хмельницького, наказного гетьмана Я.Сомка, полковника ніжинського В.Золотаренка, полковника чернігівського Й.Силицького, полковника лубенського С.Шамрицького, полковника переяславського А.Шуровського, осавула ніжинського П.Килдія та секретаря Сомкового К.Ширая було страчено в м. Борзна.[12, с. 93] Інший показовий випадок відбувся у липні 1668 року, коли гетьман об'єднаної України П.Дорошенко повернувся на Правобережжя, щоб відбити наступ польських військ. Скориставшись з цього, на Лівобережжя вторглися московські війська під командою Г.Ромадановського, які не зустрівши серйозного опору, стрімко просувалися в глибину українських земель. Наказний гетьман Д.Многогрішний змушений був присягнути на вірність російському цареві [17, с. 93].

Російським військовим частинам, без дозволу Москви, наказувалося реагувати на будь-які прояви збройних заворушень на території України. Командуючому російськими військами в Україні Б.Шереметеву в інструкції наказувалося: «Есть ли, от чего боже сохрани, в малороссийских городах от своевольных людей какое злое дело вносится учнет, тогда б он... с теми великих государей ратными людьми с того места шел в малороссийские города до самого Переяслава или где своевольные люди явятца, не отписываясь о том к великим государям» [18, с. 96].

Джерела повідомляють про соціальний неспокій на Лівобережній Україні влітку 1689 та навесні 1690 р. Царський уряд грамотою від 13 жовтня 1690 р. наказував суворо розправлятися з повстанцями: «Унимать, и наказывать, и карать смертью по правам своим и по Уложению» [19, с. 9].

Факти жорстоких розправ російських військ над українськими селянами та простими козаками відбулися й у наступному столітті. У 1767 р. відбулося повстання в с. Кліщинці козаків, яких подали до перепису як селян. Імперські війська придушили повстання силою, вбивши 7 і захопивши в полон 53 повстанців. Пізніше 176 бунтарів були притягнені до суду, внаслідок чого керівників повстання заслали до Сибіру, а виборних козаків позбавили стану та закріпачили [20, с. 112]. В той же час в недавно створеній Новоросійській губернії повстало кілька загонів уланів. Їх набирали з козаків Гетьманщини і простого люду, і вони не хотіли підкорятися регулярній військовій дисципліні. Лише через рік регулярній російській армії разом із донськими козаками вдалося втихомирити повстанців [20, с. 171]. Наприкінці XVIII ст. повстали українські селяни в с. Турбаї, яке раніше входило до складу Миргородського полку. Всіх селян зареєстрували як кріпаків місцевих землевласників – родини Базилевських. Селяни відмовилися виконувати панщину. Після придушення повстання російськими військами, 15 активних учасників повстання замучили до смерті у в'язниці; 13 фізично покалічили і засудили на довічну каторгу в Тобольськ; 155 засудили на тілесні покарання; 2300 селян виселили в Таврію й за Дністер. Турбаї перейменували в с. Скорботне [20, с. 242].

На початку XVIII ст. найбільшою військовою базою російських військ в Україні було місто Київ. В руках київського генерал-губернатора князя Д.Голіцина зосереджувалися основні функції по управлінню не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами Сєвського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини. В наказі від 29 січня 1707 р. князеві Д.Голіцину читаємо: «ведать к белгородскому разряду Киев и все замки в черкаских городах, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а именно во управлении артиллерии и магазинов». Наказувалося «князь Дмитрия... за честь города Киева писать

Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд» [9, с. 318].

Зміцнивши свою владу у великих і малих містах України та забезпечивши її постійною військовою присутністю, царський уряд наприкінці XVII століття розпочинає будівництво низки фортифікаційних укріплень на кордоні з Польщею та на південних рубежах України з метою захисту від татарських нападів українських й московських територій. Вже у Коломацьких статтях російський уряд домагався гарантій щодо будівництва багатьох укріплень на Дніпрі (навпроти Кодака) й на річках Самара, Оріль та ін. На думку історика Б.Крупницького, за допомогою таких споруд на кордоні чи навіть на території Запорозької Січі російський уряд, безумовно, хотів посилити свою владу над січовими козаками. Так, у квітні 1688 року за наказом із Москви на кордоні Запорожжя почали споруджувати першу фортецю, названу Новобогородицькою. І.Мазепа відрядив для будівництва близько 20 тис. козаків. Гарнізон укомплектували з російських солдатів, частково з гетьманських козаків. Комендантом фортеці призначили московського воеводу Г.Козакова. Будівництво викликало хвилю обурення серед січовиків [21, с. 16].

У 1701 р. за наказом російського царя, на лівому березі Дніпра, навпроти січових укріплень почали споруджувати нову фортецю – Кам'яний затон. Нове будівництво запорозькі сприйняли як удар у саме серце січової республіки [21, с. 201]. Після повернення запорозьких козаків з територій контрольованих Кримським ханством у 1735 р., поблизу Нової Січі почалося будівництво бастиону з російською залогою. Начальник бастиону повинен був стежити за життям Січі і доносити про все Київському генерал-губернаторові [22, с. 16]. У цьому ж році на запорозьких землях почали зводити цілу систему укріплень – Новосіченський і Самарський ретраншементи, Кирилівський шанець, Орловський шанець, шанець на р. Синюха, Андріївський редут та ін. [12, с. 288].

З 30-х років XVIII ст. царський уряд на півдні України ініціює зведення суцільних захисних валів – укріплених ліній. Наприклад, Українська лінія мала довжину 285 км. і простяглася від Дніпра до Сіверського Дінця. У праці О.Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII століття» вказується, що Українська лінія нараховувала 16 фортець та 49 редутів. Російські та українські війська, котрі перебували тут, почали називатися ландміліцією, на чолі якої стояв генерал-лейтенант [23, с. 458]. У 1770 р. почалося будівництво Дніпровської укріпленої лінії (від Дніпра до Азовського моря). На думку дослідників, якогось практичного військового значення ця лінія так і не набула. Навпаки, нашкодила козацтву, оскільки вздовж лінії, під прикриттям фортець і редутів, росіяни почали будувати російські військові поселення, в основному з відставних солдат, знищуючи при цьому козацькі зимівники [23, с. 122]. Один із паланкових старшин повідомляв кошового отамана: «За степи вам обявляю: действительно началась линия новая делатись по Самарии, 3000 человек Воронежской губернии пригнаны и уже редуты и землянки... делают... и нашим степам, как видно, вечная память. Проспали...» [24, с. 24].

Московська військова присутність на території Гетьманщини різко зросла після переходу І.Мазепи на сторону шведів. В Україну вводяться російські полки, десять з яких і після завершення воєнної кампанії залишаються на її території як гарант лояльності українських політиків, а їх утримання покладається на плечі місцевого населення [11, с. 30]. Відповідно до сенатського указу про харчування російських драгунів українські селяни та міщани зобов'язані були давати кожному з них по 1/2 «осьмин» борошна чи сухарів, по 1/8 четверика круп, по 2 фунти солі, а в окремі дні ще й по 2 гроші додатково [25, с. 212].

В Україну, як на постійне місце дислокації, прибували не тільки військові частини сформовані із росіян. У кінці 1724 р. за розпорядженням Сенату з жителів Прибалтики та Сибіру організовано і відправлено в Україну 2 регулярні та 3 нерегулярні полки ландміліції чисельністю 6282 чол. – Український ландміліційний корпус. Корпус виконував не тільки оборонну, а й поліцейську функцію [26, с. 123]. У 1733 р. в Україні були розміщені російські військові частини вихідців із Сербії. Колегія Іноземних справ наказала утримання гусарських офіцерів і рядових сербів, покласти на населення Гетьманщини. З метою укомплектування Сербських полків згідно з наказом Верховної Таємної ради до 600 осіб, наказувалось недостатню кількість набирати з малоросійських молодих козаків. При чому, платню козакам надавати «половину проти сербів».

Наукові записки

На початок 60-х років XVIII ст. в Гетьманщині перебувало 6 стрілецьких, 2 драгунських і 8 піхотних полків; разом – 19 981 чол., що крім провіанту, фуражу для коней потребували 902 офіцерських і 10 556 солдатських квартир [20, с. 105].

Отже, нарощування військової присутності на території Гетьманщини було фактичним знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6; Його ж - Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь // Український історичний журнал. – 1998. - № 1; Його ж. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. - № 1; Його ж. Московський договір гетьмана І.Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6; Його ж. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформація регіональних геополітичних процесів // Український історичний журнал. – 2005. - № 4; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К., Основи, 1996; Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. - № 3; Його ж. Економічна політика царизму щодо Гетьманщини (перша чверть XVIII ст.) // Історія України. – 1997. – листопад (№ 43); Його ж. Наступ уряду Петра I на українську культуру // Історія України. – 1997. - грудень (№ 45); Його ж. Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави. – 1998. - № 1-2; Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. - № 1; Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003; Його ж. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.
2. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, Видавництво «Світ». - 1990.
3. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. - № 6.
4. Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6.
5. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. - № 4.
6. Історія держави і права України. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина/. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – Т.1.
7. Степанков В.С. Переяславська присяга: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2004. - № 1.
8. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1961.
9. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
10. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – 2003.
11. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. - № 1.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: «Альтернатива», 1997. – С. 108;
13. Мельник Л. Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 року // Пам'ять століть. – 1997. - № 3.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: «Глобус», 1992.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. - «Либідь», Т. 2.
16. Бульвінський А. Штурм Конотопа російськими військами 28-29 квітня 1659 р. // Київська старовина. – 1997. - № 6. – С. 142 – 148.
17. Літопис Самовидця. – К.: «Наукова думка», 1971.
18. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Видавництво Академії наук Української РСР. – К.: 1959. – 531 с.
19. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ч. III, стор. 9.

20. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. - К.: Основи, 1996.
21. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича/. – К.: Грамота, 2008. – 352 с.
22. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський // Людина і світ. – 1995. - № 1-2.
23. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, Видавничий дім «ЯВФ», 2007.
24. Струкевич О. Катерина II та Українська козацька держава // Пам'ять століть.
25. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: 2006, Видавничий дім «Альтернативи», 2004.
26. Васильєв М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // Український історичний журнал. – 1997. - № 6.

С.А. Ланшин

УКРАЇНЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XVIII СТ.

У сучасних умовах становлення державно-правових інститутів незалежної України неухильно зростає інтерес до особливостей функціонування української держави у XVIII ст. Адже між сучасними умовами та політичним життям України, яких віддаляють понад три століття, існує об'єктивний історичний зв'язок державотворчого характеру. Крім того, як у середині XVIII ст., так і за сучасних умов Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу політичної влади.

Огляд історичної літератури з проблем української політики Російської імперії у 30-х рр. XVIII ст. свідчить, що, незважаючи на певну кількість розробок (І. Джиджора, З. Когут, О.І. Рігельман, М. Слабченко), в цілому зазначені питання залишаються недослідженими.

Період 20-30-х рр. XVIII ст. характеризується як особливий в історії України, він характеризується посиленням інкорпораційного наступу Російської імперії з метою подолання українського типу регіоналізму та самоврядування, імперськими структурами російської держави відповідно до камералістських концепцій «добре впорядкованої держави» [1, с. 247]. Архівні документи свідчать, що імператриця Анна Іоанівна, оцінюючи державний устрій Гетьманщини, зазначала: «в Малоросії вкорінилася велика кількість непорядків, змішання військового та цивільного управління» [2, с. 372].

Українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася традиційними факторами. Передусім, це російська історична традиція, за якою Україна розглядалася як невід'ємна складова Російської імперії. Тому, як свідчать архівні матеріали, уряд Анни Іоанівни поставив за мету «приєднати Малу Росію, як істинно російську територію, до своєї матері» [3, с. 106 – 114].

Важливе значення також мала особистість монаршої персони. Так після смерті Петра II, 17 січня 1730 р., престол Російської імперії посіла Курляндська герцогиня Анна Іоанівна, коронування якої ознаменувало зміни зовнішньої та внутрішньої політики російської держави [4, с. 135].

Наступний фактор зумовлювався напрямками зовнішньої політики Російської імперії другої чверті XVIII ст. – центр Європи та Чорноморський басейн, які пролягали через територію України. Зважаючи на це, Гетьманщина була важливим стратегічним пунктом, економічним і військовим плацдармом у боротьбі з Оттоманською Портою та Кримським ханством.

Крім внутрішньополітичних чинників, російський уряд у своїй політиці щодо України мусив брати до уваги й зовнішні чинники. Наприклад, спроби П. Орлика спонукати українське населення до протидії імперському наступу. На жаль, ці зусилля не мали реального результату, оскільки, за виразом А. Марковича, «сила перебувала на боці Російської імперії» [5, с. 4].

У досліджуваній період Російська імперія, спираючись на підтримку асиміляційно налаштованого угруповання українських старшин та полковників, подолала опір автономістів і реалізовувала імперські заходи. Водночас, уряд імператриці Анни Іоанівни усвідомлював, що процес інкорпорації України буде складним і тривалим. Докладніше розглянемо напрями імперської політики.

Пріоритетним напрямком української політики Російської імперії в досліджуваній період було обмеження політичної автономії Гетьманщини шляхом підпорядкування